

ЈУБИЛЕЈИ

Проф. др Зоран Лакић.

ДУХОВНИ ОТПОР ФАШИЗМУ ЈУГОСЛАВИЈА 1941-1945

Наш народ каже - ако неког хоћеш да уништиш удари га по глави. Обездуховити народ то је први корак ка његовом уништењу. Обездуховити сопствени народ - то је најбољи пут да се претвори у послушну масу. Историја нам је пружила доста поука и за један и за други примјер. Испред "црвеног терора" у СССР-у избјегло је око 1.000.000 интелектуалаца, међу којима их је доста било и врхунских. Они су дали допринос развоју наорда и краја - гдје су се станили. Код нас у Југославију доспјело је, живјело и радило око 90.000. Били су и моји професори у основној и средњој школи и на факултету. Дали су немјерљив допринос развоју земље у области просвјете, науке и културе. Али се СССР од "пражњења" толиког броја интелектуалаца ни до данас није опоравио - сматрају руски историчари.

Познат је однос наци-фашизма према духовним вриједностима свога и других народа. Илуструју га ријечи Мусолинија и Гебелса. За Мусолинија су везане ријечи да шпроке масе немају потребе за образовањем, већ за вјеровањем. Хитлеров министар пропаганде, пак, је говорио: када чујем ријеч култура хватам се за револвер. Из таквог става лидера нацифашизма произашли су прогони прво своје интелигенције, а онда и сваке друге. Познато је да су спас од њемачког нацизма, многи интелектуалци нашли - напуштајући властиту земљу. У новом станишту развили су пропаганду противу нацизма у смислу познатог начела - тамо гдје се спаљују књиге, одмах потом ће почети да спаљују људе. Према казивањима нашег нобеловца

доктора историјских наука Иве Андрића, који је све до априла 1941. године био наш амбасадор у Немачкој - њемачки фашисти су направили списак од преко 2.000 врхунских пољских интелектуалаца које је требало ликвидирати. За анегдоту је начин како су са списка за стријелање пребачени на списак за протјеривање из рођене земље. У сваком случају били су спасени, а њихова духовна дјелатност помогла је пољском народу да се у најтежим околностима одупре нацистичким окупаторима. Ових дана, када се обиљежава 50. годишњица побједе над фашизмом, открива се, сасвим случајно, још једна истина о спасавању духовности на тлу Немачке и Европе. Ријеч је о Американцу Варјану Фрају, који је у вријеме ИИ свјетског рата спасао 1.500 европских интелектуалаца, помажући им у ризичном бјекству према САД. На том списку су били и Марк Шагал, Маркс Ернест, Ханан Арент, Хенрих Ман (брат Томаса Мана), Андре Бретон, Франц Верфел и др. Сви су се они из окупиране Европе били сјатили у Марсеју - одакле су пребачени за САД. Уз финансијску помоћ Елеоноре Рузвелт, овај храбри и одважни Американац саставио је дугачку листу интелектуалаца и умјетника за спасавање и на свој ризик и опасност искрцао се у Француској са намјером да оствари своју хуманитарну намјеру. Варјан Фрај је откривен, ухапшен и протјеран из Француске 29. августа 1941. године. Према писању београдске Политике (29.30. априла и 1. и 2. маја 1995. године, стр. 6), у овој години тек - очекују се записи о овом подвигу у спасавању европских интелектуалаца.

То рушилаштво наци-фашизма осјетила је и Југославија, посебно српски народ. Према свједочењу генерала фон Лера, који је командовао ваздушним нападом на Београд 6. априла 1941. године, Хитлер је захтијевао "да у првом налету наших авиона - порушимо библиотеку Србије и физички уништимо српску интелигенцију". Тако је до темеља разорена ова национална институција и уништено преко 500.000 књига, међу којим је било и оних изузетне старине и изузетне вриједности. Историографски је покривена тематска област о страдању школа и културно-историјских споменика у рату 1941-1945. године. Прво су све вриједности покрадене и однесене; данас се налазе у архивима и музејима окупаторских земаља - без шансе за реституцију. Затим су објекти рушени. Да би се народ понизно

понижене су његове светиње. На примјер, позната Његошева Билјарда на Цетинју претварана је у њемачку коњушницу. Слична је била и судбина интелектуалаца-антифашиста.

"Побједа није побједа, ако умјетност и љепота остају побијеђене". То је запис енглеског мајора Оњена Рееда о рату у Југославији 1941-1945, чији је и сам био свједок. На конгресу културних радника у Толуском 1944. године, он је још рекао: "Много сам мјесеци с великим дивљењем и интересом читао ваше листове и слушао ваше pjesме. Речено ми је да су поједини ваши борци позвани с фронта да наставе борбу као умјетници. Мислим да нема ниједне војске на свијету која би придавала толику важност култури".

Ослободилачка борба народа Југославије 1941-1945. године управо је почивала на овим начелима, сасвим супротним од начела наци фашизма. "Наша борба и јесте борба напретка и културе против наставка некултурних варвара, који уништавају све драгоцене културне тековине народа читавог свијета" - писала је тих дана "Омладинска борба" - орган Централног комитета СКОЈ-а, Партизански лист који је од 1941. године излазио у Црној Гори - "Омладински покрет" писао је у једном од својих првих бројева: "Народноослободилачка борба носи у себи и борбу за културу, која већ данас почиње, а свој пуни замах добиће када борба за слободу буде завршена. Књига нам помаже да освојимо слободу, слобода ће нам омогућити да освојимо књигу... Стога књига и културни рад морају бити нераздвојни пратилац наше борбе за слободу". У једном другом документу из истог периода се каже да су "ријеч и књига... главно оружје", "да сви борци морају научити читати и писати... За ту сврху треба одредити другове у одреду, који ће о свему водити рачуна. Ови учитељи треба да користе сваку могућност да просвјећују своје другове".

Таква оријентација и политика давала је видљиве резултате. Познати партизански pjesник Владимир Назор записао је шта га је дочекало на ослобођеној територији: "Клице културе сваке врсте избијају на трновитом партизанском тлу... Партизанска литература кључа посвуда у партизанским шумама, тече у млазовима и у потоцима, постаје ријека. Нема одреда, батаљона, бригаде итд. која не издаје свој часопис: кратак pjesмницама, крат-

ким причама, анегдотама. А готово увијек напхнен оригиналним цртежима - сваке врсте..." Још док је рат трајао доносе се декрети о филму, о чувању архивске грађе, о музејима, о заштити споменика културе. Из сачуване документације читамо: "Под најстрожијом одговорношћу, организујте на подручју вашег среза заштиту свих културно-историјских и умјетничких споменика: архиви (који имају културно-историјски значај), библиотеке, умјетничке слике, вајарске радове, музеје и друге старине (у манастирима и сл.)".

У исто вријеме (20. 12. 1944), издато је Упутство о потреби прикупљања свих штампаних ствари: "књига, часописа, листова, народних пјесама пониклих у овом рату, као и других ствари, које имају културно-историјски значај".

У Упутству из јануара 1945. године инсистира се на прикупљању "пјесама, приповијетки и других књижевних дјела која су никла кроз народноослободилачку борбу и говоре о њој". Крајем јануара 1945. године исти орган је донио Упутство о обавезном отварању домова културе "у свим општинама, а по могућности и у свим селима на читавој територији наше земље", како би се на тај начин "омогућила обнова духовног живота нашег народа...

Најзад да поменемо, из фебруара 1945. године, прописе о условима и могућностима школовања наших кадрова у иностранству "како би се стручно усавршавали и упознавали са њиховим културним и техничким тековинама, са оним које су нама за обнову неопходно потребне".

Сличних примјера има доста. Само ради илустрације навели смо неколико њих, да би се схватило и закључило да је ријеч о континуитету рада и антифашизму програма, духовном отпору фашизму и фашистичком поимању културе.

Са сигурношћу се може рећи да нема нити једног умјетничког ставаралштва које није заживјело у рату 1941-1945. године на ослобођеној територији. Пођимо од партизанске народне пјесме, која се најраније и јавила. Просто је невјероватан податак да је на тему ослободилачке борбе сакупљено чак 20.000 партизанских пјесама! Антифашизам је њихово основно одређиште. Фашистички окупатори су приказани као зликовци и убице. Али се не ставља знак једнакости између, рецимо Ње-

маца и фашиста. На другој страни - народни борци су хероји са најљепшим људским особинама. Свака поле важнија битка из рата опјевана је "по сто пута". Битка на Сутјесци 1943. године добила је највише стихова. Преко ових и оваквих партизанских народних пјесама ушао је антифашизам у народну свијест. Био је то снажан подстицај свенародној борби, јер се народна пјесма дефинисала на свој начин о свим сложеним питањима антифашистичког и ослободилачког рата.

На сличан начин се може говорити о ликовној умјетности, која је била најприсутнија у рату 1941-1945. године. Преко 11.000 сачуваних листова графике и цртежа, чији су аутори 230 афирмисаних ликовних умјетника, који су учествовали у ослободилачком рату. Поменућемо неке од њих: Борђе Андрејевић - Кун, Исмет Мујезиновић, Божидар Јакац, Пиво Караматијевић, Бранко Шотра, Вуко Радовић, Иво Шубић, браћа Рибар. Уз њих су израсли и до тада мање знани или сасвим непознати, који су својим радовима обогатили фонд ликовних дјела. Као народна пјесма, тако је и партизанска карикатура, пуна антифашистичких жаока - оплемењивала борбену свијест народа.

По важности утицаја мора се, затим, поменути издавачка дјелатност у рату 1941-1945. године. За краће или дуже вријеме, у већем или мањем тиражу, - излазило је укупно 3.500 разних листова. У исто вријеме издато је близу 6.000 наслова посебних издања књига и брошура. Објављено је више од 160 збирки пјесама са нотама или са текстовима за пјевање. Штампано је преко 100 драмских текстова, претежно једночинки и скечева. У 1943. години публикована је најзначајнија поема југословенске књижевности створена у ослободилачком рату. То је "Јама" Ивана Горана Ковачића. Већ смо помњали Владимира Назора, а поменућемо и Радована Зоговића, Јуру Кашћелана, Владимира Поповића, Бранка Ћопића, Карела Кајуха, Чедомира Миндеровића, Кочу Рацина, Скендера Куленовића, Есада Мекулија, Матеју Бора, Мишка Крањеца, Мирка Бањевића и др. Немјерљив је њихов допринос његовању антифашизма и подстицању антифашистичке борбе. Њиховим текстовима је оспоравана основна идеја фашизма, уграђена у Хитлеров "нови свјетски поредак", у коме није било мјеста за Југославију. Од помена њеног имена Хитлер је добијао хистеричне нападе! О томе

свједочи његов генерал Мотар Рендулић, војник који је командовао десантом на Дрвар 25. маја 1944. године.

Деликатан би био посао анализе културно-умјетничких програма са становишта његовања идеја антифашизма. Тим више што се зна да је постојало на хиљаде културно-умјетничких скипа које су годишње припремале на стотине програма. На 280 представа само једне овакве дружине - присуствовало је 155.000 гледалаца. У априлу 1942. оснива се репрезентативни позоришни ансамбл - Казалиште народног ослобођења Југославије. Оно је у своме саставу имало око 60 чланова оснивача, од којих су многи били већ афирмисани драмски умјетници, који су напустили окупирану територију. Поменућемо Вјекослава Афрића, Јожу Ристића, Жоржа Скригина, Салка Репака, Милана Вујновића и др. У овом позоришном ансамблу били су композитор Никола Херцигоња, драмски писац Бранислав Борзан, позоришни бард Љубиша Јовановић, примабалерина Мира Сањина и др.

Као изузетне посебности наводимо да је при овом позоришту у току рата постојала и радила балетска школа, да је на ослобођеној територији заживјело чак и фреско сликарство, да су ударени темељи филмске умјетности итд. дакле врло сложени и суптилни облици културно-умјетничког рада.

Посебну пажњу заслужују програми који су припремани за школе и алфабетске течајеве. Код алфабетара су измијењени стари симболи и уведени нови с антифашистичким предзнаком. На примјер, Т - топ, П - партизан, Б - борба итд. У програмима, нарочито за историју, инсистира се на традицији ослободилачке борбе, али и на примјерима из антифашистичке борбе која је у току. У литерарно штиво одабирају се текстови партизанских писаца у којима се говори о личном и колективном јунаштву у антифашистичкој борби. Уцбеници се илуструју успјелим цртежима и карикатурама из партизанских новина. Многе партизанске народне пјесме нашле су мјеста у наставним програмима основних и средњих школа.

Закључак се сам од себе намеће: културно-умјетнички рад је, од првога дана ослободилачке борбе, постао њено битно обљежје. Садржаји програма су били надојени борбеним ан-

тифашизмом, што је давало основни печат борби у току 1941-1945 године.

На окупираној територији Југославије у току 1941-1945. године организован је, или се спонтано одвијао, сасвим други вид антифашистичке борбе, која је имала све елементе духовног отпора нацифашизму.

Фашистички окупатори су настојали да стање окупације прикажу безмало нормалним - у смислу: све је исто као прије, само се власт промијенила. Зато је настојао да се не прекида рад школа и факултета, галерија и позоришта, да се организују музички концерти и настави издавачка дјелатност. Тако би злочини које су смишљено чинили над народом, нарочито српским, дошли у други план. У тој својој намјери окупатори су дјелнично и успијевали. Али има и примјера одлучног отпора, које тек треба сакупити и затим проучити за простор Југославије, а можда и Балкана. Била би то значајна студија, која би тематски и садржајно обезбиједила себи мјесто у историји покрета отпора поробљених народа Југославије, Балкана и Европе.

Познат је јесењи бојкот школа 1941. године у Црној Гори, када су се средњошколци успротивили настави у условима окупације. Поједина одјељења ђака су и штрајковала у знак протеста против увиђења италијанског језика у наставне планове. Симболично речено настава је практично прекинута - чином априлске окупације земље 1941. године, а настављена тек након њеног ослобођења 1945. године, како су ми изјавили многи просвјетни радници.

Навешћемо и антифашистички акт Редакције угледног часописа - Историјски записи - Цетиње, на челу са главним и одговорним уредником проф. Ристом Драгићевићем, која је престала да ради у условима окупације земље. Италијански окупатор, који је најавио наводно "особођење" Црне Горе испод српске "окупације", нудно је Редакцији материјалне услове за рад - какве до тада никада није имала. Свеједно, одбијена је та понуда и Историјски записи нијесу објавили на слова у периоду рата 1941-1945. године.

Примјера појединачног духовног отпора било је много више. Навешћемо само најмаркантније. Познати професор Београдског универзитета Михаило Ђурић, на позив свога колеге-музичара да изводи наставу у условима окупације земље, одговорио је ријечима, које су већ ушле у легенду: "Лако је теби. Ти свираш дигле, а ја предајем етику мојим студентима".

Већ помињани др Иво Андрић био је за све вријеме окупације у Београду, баш као што је Милослав Крлежа био у Загребу. Њихове ратне године нијесу "поједли скакавци". Стварали су, писали нове текстове, али ни један нијесу објавили у гласилима која су излазила у вријеме окупације земље. Била је то и храброст и одважност, значајан отпор нацифашизму и његовој идеологији.

Прича за себе су поруке на смрт осуђених. То је био антифашистички отпор највишег интелектуалног и људског нивоа. Осуђени на смрт слали су поруке које су помогле народу да издржи у борби до побједе. Њихова писма су права мала енциклопедија мудрости, отпора и одважности. Обраћали су се породици, својој партији, друговима, своме Богу - увјерени да је фашизам рањив и сам од себе.

И са стрелишта су слали поруке охрабрења народу који се са пушком у руци бори против фашистичких окупатора. Поменућемо Стевана Филиповића који са монументалног споменика крај Ваљева, који дочарава његову храбру смрт, и данас упозорава да је слобода највеће добро и светиња, а окупација злочин и највећа несрећа. Осмијех са стријељања Љуба Ђупића обишао је читав свијет. Био је мотив да се напишу есеји - о презиру према смрти. Један француски публициста написао је да је ово херојство достојно националног амблема најхрабријих народа свијета.

Има ли љепшег признања духовном отпору фашизму који је трајао у континуитету од почетка априлског рата 1941. године - па све до ослобођења земље маја 1945. године.